

Római Európa, feudális Európa, barbár Európa*

Aki figyelemmel kíséri a barbár germán és szláv népekre vonatkozó 19-20. századi kutatásokat, rögtön észreveszi, hogy már csekély kezdetekor megjelent egy látszólagos ellentmondás. 1791-ben Johann G. Herder saját történetfilozófiai utópiájának, a *Humanitätsidee*-nek egyik korai megtestesülését vélte megtalálni a kora középkori szláv népekben. Ellentétben a germánokkal, a kegyetlen harcosokkal, akik valószínűleg zsákmányolásból éltek, a szlávok békés, türelmes földművelők lehettek, ellenségei a rablásnak és az erőszak bármely más formájának, kitűntek nyugodt lelkiületükkel és rendkívüli vendégszeretetükkel, engedelmesek voltak, ugyanakkor erősen kötődtek a földműves közösségek közös szabadságához.¹ A „jó vadember” felvilágosodás korabeli idilljének eme reinkarnációja, annak ellenére, hogy nyilvánvalóan ellentétben áll a forrásokkal, mély és tartós hatást gyakorolt a romantikus és a pozitivisták történetírására.² A germán és a szláv világra vonatkozó kutatások közötti, mindmáig áthidalatlan szakadék, ha nem is közvetlenül, de a herderi szembeállításból ered.

Valójában nemcsak az első romantikusok, hanem Wacław A. Maciejowski, a szláv jogtörténettel kapcsolatos modern kutatások nagy hatású megalapítója³ is vonzódott Herder idilli víziójához. Maciejowski szerint a germánnal lényegileg ellentétes szláv szellem alkotná a régi lengyel, cseh, orosz vagy horvát jogi és társadalmi-politikai intézmények meghatározó tényezőjét, vagyis a közös nevezőjét. A fenti előfeltételekből indult az a kutatási program, amely a nyelvészeti tanulmányok mintájára a törvények és intézmények olyan ősi és egységes rendszerének meglétét feltételezte és kívánta rekonstruálni, amely minden szláv népben eredendően közös.⁴

Maciejowski számos követőjét és munkásságának folytatóját a fenti célkitűzés elérésére való törekvésben meglehetősen változatos ideológiai meggyőződések ihlették. A romantikusok mellett, akik a 19. század demokratikus vagy liberális értékeinek előképét akarták látni a szláv világ törzsi szervezeteiben, valamint a cseh szlavofilek mellett, akik erre alapozták az osztrák-magyar uralom alól való nemzeti felszabadulási törekvéseiket, gyorsan kialakult a pán-

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Karol Modzelewski: *Europa romana, Europa feudale, Europa barbara*. *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* 100 (1995-1996), 377-409. A közlés jogának átengedéséért ezúton is köszönetet mondunk Girolamo Arnaldinak, a római Istituto Storico Italiano per il Medio Evo igazgatójának.

¹ Herder, J. G.: *Zur Philosophie der Geschichte. Eine Aushwahl in zwei Banden*, Bd. 2: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1782-1791), Berlin, 1952.; vö. Gieysztor, A.: *Les antiquités slaves: problèmes d'une historiographie bicentenaire*. In: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*, in Sett. Spoleto, XXX, Spoleto 1983. (a továbbiakban: *Gli Slavi occidentali e meridionali*) I. 23.

² Ezt nagyon helyesen kiemelte Borón, Piotr: *Instytucja wiccu w organizacji plemiennej Słowian* című, a Katowicci Egyetem történelem tanszékén írt doktori disszertációjában, Uniwersytet Śląski, Katowice, 1996. Cap. II.

³ Maciejowski, W. A.: *Historia prawodawstw słowiańskich*. 4 voll. Warszawa – Leipzig, 1832-1835.

⁴ Juliusz Bardach ezzel kapcsolatos megállapításait lásd: *Historia praw słowiańskich. Przedmiot i metody badawcze*, *Kwartalnik Historyczny*, 70. 1963. No. 2. (a továbbiakban: Bardach) 255-285.; vö. Bardach, Wacław: *Aleksander Maciejowski i jego współczesni*. Wrocław, 1971. és Bardach, Wacław: *Aleksander Maciejowski und die slavische Rechtsgeschichte*. In: Maciejowski, W. A.: *Slavische Rechtsgeschichte*. Vladuz-Lichtenstein, 1978. 1-17.

szlávizmus uralkodó áramlata, amit az orosz birodalmi nacionalizmus használt eszközül, s gyakran rendelt alá a saját céljainak.⁵

Másrészt viszont a 19. századi német történetírás is ugyanczen célt tűzött ki maga elé: a *Germanentum* feltételezett eredeti szervezetének rekonstrukcióját. Ezen a párhuzamon sem csodálkozhatunk: végül is Maciejowski Savigny tanítványa volt. Igaz, ellentétben mindazzal, ami a szláv történetírásban lezajlott, a 19. században és a 20. század első évtizedeiben a német vagy legalábbis német nyelvű tudósok nagy része liberális-demokrata értékeket vallott. A 20. század harmincas éveitől kezdve, egy alapvetően megváltozott kulturális környezetben és értékelméleti kontextusban eme értékek hatása Savigny, Grimm, Maurer vagy Gierke klasszikus műveire könnyen felfogható lett az új generáció tudósai számára. A német történetírás eme új, és mindmáig uralkodó áramlatának megalapítói – Theodor Mayer, Heinrich Dannenbauer és Otto Brunner – pontosan meghatározták és kritikai vizsgálatnak vetették alá a nagy elődök „ideológiai” tételeit anélkül, hogy alaposan megfontolták volna eme kritika értékbeli indítókait és a hozzá kapcsolódó történeti képzeteket.⁶

De az értékrendbeli rangsorolás váltakozásán túl – és annak ellenére, hogy nem hisznek már abban, hogy a régmúlt időkben létezett volna egy, minden szláv népnél, és egy másik, minden germán népnél közös társadalmi-politikai rendszer – a barbár népek két csoportjára vonatkozó kutatások még mindig élesen elkülönülnek egymástól. A különállás, amit a téma kutatásának eme etnikai jellegű bezárkózása jellemez, szükségképpen fenntartja a történetírásban tapasztalható tehetetlenséget. A középkori Európát a feudalizmus egységes képletébe foglaló marxista felfogás – melynek lényegéhez tartozik az univerzális társadalmi-gazdasági formációkban való determinisztikus hit – sem tudta lerombolni ezt a tehetetlenséget.⁷

Reinhard Wenskus, az alapvető *Stammesbildung und Verfassung*⁸ szerzője szólított fel először arra, hogy hagyjanak fel a hagyományos problémafelvetési móddal. Egy 1974-ben közreadott tanulmányában világosan kiemelte azt a tényt, hogy a késő középkori Európa társadalmi-politikai struktúrák és szervezetek szerinti felosztása nem csik egybe a népi-nyelvi alapú tagolással („die Verbreitung bestimmter Verfassungseinrichtungen und Gemeinschaftsformen sich nicht mit Sprachräumen deckt”). Megfigyelése szerint a klasszikus antikvitás, a kereszténység és a germániség szintéziséből születő középkori Európa sztereotípiája elvonja a figyelmet mind a keltáknak a középkori kultúrára gyakorolt hatásáról, mind arról, hogy a germánok mellett a keleti szlávok és más népcsoportok ugyancsak ehhez a társadalmi-kulturális területhez tartoztak.

Wenskus szembehelyezkedve ezzel a bezárkózó szemlélettel, a caesari és tacitusi kor Európájában négy nagy övezetet azonosított: a városi kultúra klasszikus mediterrán területét, a pontoszi sztyeppe népeinek zónáját, az északkeleti erdősegeket és végül az Alpoktól

⁵ Lamanskij, V.: Izucenije slavianstva i ruskoje samosoznanije. Giurnal Ministerstva Narodnogo Prosvescenija, 1867. 133-147.; Zigel, F.: Istorija slavjanskich zakonodatelstv. Warszawa, 1900.; vö. Bardach 258-253.

⁶ Mayer, Th.: Die Entstehung des modernen Staates im Mittelalter und die freien Bauern. ZRG GA, 57. 1937. 229. és köv.; Mayer, Th.: Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter. Hist. Zs., 159. 1939. 457-487; Dannenbauer, H.: Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen. Grundlagen der deutschen Verfassungsentwicklung. Hist. Jh., 61. 1941. 1-50.; Dannenbauer, H.: Hundertschaft, Centena und Huntari. Hist. Jh., 62/69. 1949. 155-219.; Brunner, O.: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. Wien, 1965⁵.

⁷ A kulturális légkör megváltozása ellenére csak megerősíteni tudom, amit ennek kapcsán írtam: Modzelewski, K.: La transizione dall'antichità al feudalesimo. In: Storia d'Italia. Annali 1. Dal feudalesimo al capitalismo. Torino, 1978. 6-8.; Modzelewski, K.: L'organizzazione dello stato polacco nei secoli X-XIII. La società e le strutture del potere. In: Gli Slavi occidentali e meridionali 557-560.

⁸ Wenskus, R.: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden des frühmittelalterlichen Gentes. Köln – Wien, 1961.

északra elterülő *barbaricum* nagy együtesét, amely mélyreható szervezeti és kulturális hasonlóságok által jellemzett környezetben foglalja magában a keltákat, germánokat, szlávokat és a balti népeket.⁹ Ez az elgondolás meggyőző módon kapcsolódik a Krisztus utáni első századok valóságához, de nem számol az Alpokon túli *barbaricum* differenciálódásával, amelyet a későbbi, a római világgal és a klasszikus kultúrával való meglehetősen egyenlőtlen kapcsolatai határoztak meg. A Wenskus által elkezdett nyitás tehát folytatásra és kiteljesítésre vár.

I.

A Walter Schlesinger¹⁰ által már vagy legalább harminc éve javasolt különbségtétel a római, germán és szláv Germánia között, nem csak a német csemények tanulmányozásához kínál hasznos kutatási eszközöket. Ez a megkülönböztetés – bizonyos sematizmus árán, ami többé-kevésbé elkerülhetetlen, ha tipológiát készítünk – lehetővé teszi, hogy modelleket alkossunk, és megragadhatassuk annak a folyamatnak a különböző szakaszait, amelynek során a római örökség áthagyományozódott. A római Germánia ugyanis, annak ellenére, hogy jelentős eltérések voltak a langobárd Itália, a vizigót Spanyolország és a frank Gallia különböző részei között, úgy tűnik, közös nevezőre hozható: olyan államokról van szó, melyeket azok a germán megszállók alapítottak a Nyugat-Római Birodalom romjain, akik a római népességhez viszonyítva a politikai szempontból uralkodó kisebbséget alkották.

Uralmuk szükségképpen arra alapozódott, amennyi megmaradt a késő római társadalom szerkezetéből. Még a langobardok is, akik a Róma és Ravenna köré tömörült itáliai uralkodó réteg együttműködése híján kénytelenek voltak a királyság teljes politikai berendezkedését a harcos népek hagyományos társadalmi rendjére alapozni, legalább egy valamit elsajátítottak a korábban létezett római struktúrából: a nagy földbirtokok intézményét.¹¹ Róma öröksége tehát, ha nem is volt más, mint városfalakból, utakból, lakosokból, földbirtokokból álló vagyon, mintegy zsákmányként a gótok, langobardok, burgundok, frankok kezébe került.

De nem az összes frankkal történt így. Az austrasiaiakat nem tartották a vidék gallorómai népek fölébe kerekedett uralkodó kisebbségnek. Klodvig királyságának keleti és északkeleti szélén sűrű germán letelepedéssel van dolgunk. Itt a földművelő világ frank világ volt. Olykor egy-egy karolingkori szerzetesi közösség befurakodott a világ belsejébe és lépésről lépésre igyekezett földbirtokait kiterjeszteni, alkalomadtán szaporítva ezzel az okiratokat. Egy kutató e körülmények segítségével talált a 8-11. századi forrásokban összefüggést a földtulajdon (*hova*) alapegységei és az erdő használati jogok (*holtmarca*, *scara in silva*, *dominatio in silva*, *holtigewilditi*) között, beleértve ez utóbbiba valakinek azt a jogát is, hogy a szomszédok ellenőrzése mellett, művelés alá vétel céljából, kiirtson ebből egy darabot, s ezáltal a sajátjává tegye (*comprehensio*, *bivanc*, *Bifangsrecht*).¹²

⁹ R. Wenskus: Probleme der germanisch-deutschen Verfassungs- und Sozialgeschichte im Lichte der Ethnozoologie. In: Historische Forschungen für Walter Schlesinger. Hrsg. H. Beumann. Köln, 1974. 19-20., hivatkozással W. Fritze: Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands, 11. 1967. 23. és Ludat: Die Slaven und das Mittelalter. Die Welt als Geschichte, 12. 1952. 69-84.

¹⁰ Schlesinger, W.: West und Ost in der deutschen Verfassungsgeschichte. In: Schlesinger: Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters. II. Göttingen, 1963. 233-253.

¹¹ Tabacco, G.: La connessione tra potere e possesso nel regno franco e nel regno longobardo. In: I problemi dell'Occidente nel sec. VIII, in Sett. Spoleto, XX, Spoleto, 1973. (a továbbiakban: Tabacco) 134-228.; Gasparri, S.: Il regno e la legge. Longobardi, Romani e Franchi nello sviluppo dell'ordinamento pubblico. La cultura, 28/2. 1988. 245-258.; Gasparri: Strutture militari e legami di dipendenza in Italia in età longobarda e carolingia. Riv. stor. ital., 98/3. 1986. 664-676.

¹² Hoedera, H. T.: Hufe, Manse und Mark in der Quellen der Grossgrundherrschaft Werden am Ausgang der Karolingerzeit. ZRG GA, 68. 1951. 211-233.; vö. még Ganahl, K. H.: Die Mark in den älteren St. Galler Urkunden. ZRG GA, 60. 1940. és 61. 1941., valamint Zanichen, H.: Markung und

Tehát egy olyan germán *Markgenossenschaft*-tal találjuk magunkat szemben, amely a frank királyság római részén nem lelhető fel, s kétségkívül nem is létezett. Ellentétben Aquitániával, Burgundiával vagy Neustriával, Austrasiát inkább a germán, mint a római Germániához kell sorolnunk.

Itt nemcsak etnikai vagy nyelvi, hanem komoly szerkezeti eltérésről van szó. Austrasia frank népei számára a római civilizáció idegen világ volt, hiába tartozott területileg ugyanahhoz a királysághoz. Most ez a királyság – ami olyan módon épült fel, hogy magába foglalta Galliát, ezért Róma jogutódává vált – igyekezett saját germán részeit is bevezetni a római örökség alapelemeit. Az uralkodó osztály noha döntően frank származású volt, igyekezett a saját szükségleteinek megfelelően átalakítani, vagyis római módra civilizálni az austrasiai frankok barbár világát.

Ugyanez érvényes – a sajátosságai ellenére – a törzsi Germánia különböző népeire: az alemannokra, türingekre, bajorokra, frízekre, szászokra, akik egymás után kerültek a frank királyság fennhatósága alá. A helyzet megfordult: ezek a népek nem tarthatók a római világ kebelébe behatolt barbár megszállóknak. Ellenkezőleg, Róma utódai voltak, azok, akik a frank hódítók mezében jöttek el hozzájuk, s nemcsak új hitet, a Római Egyházat kényszerítette a germán Germániára, hanem a római típusú uralkodó osztály szükségleteinek megfelelő rend alapelemeit is.

Azonban igen fáradságos munka volt a hagyományhű és kollektivista, sokkal inkább az erőszakos konformizmus, mint valamilyen adminisztratív struktúra által vezérelt társadalmakat a fenti szükségleteknek megfelelően átformálni. A törzsi szervezet nem csak a csatatereken szállt szembe a törekvással, mint ez a szászok harminc éves ellenállása idejében történt. Olykor a győztesnek a katonai siker után sem sikerült ellenőrzése alá vonnia a legyőzöttek civil életét, s arra kényszerült, hogy elhalasztva túlságosan ambiciózus terveit, engedjen a legyőzött barbár nép ősi szokásainak.

Ilyen volt Nagy Károly esete a szászokkal. A werdeni mészárlás évében, 782-ben elhatározta, hogy bevezeti Szászországban a frank mintájú területi igazgatást, és *comes*eket (grófokat) nevezett ki.¹³ A 782-es vagy 785-ös *Capitulatio de partibus Saxoniae* szerint a grófoknak – mindegyiknek a fennhatósága alá tartozó kerületben –, miután a törzsi gyűléseket nyilvánvaló politikai okokból betiltották, fel kellett vállalniuk azt a jogszolgáltató tevékenységet, ami mindeddig ezeken a gyűléseken zajlott (cap. 34: „*Interdiximus, ut omnes saxonos generaliter conventus publicos nec faciant, sed unusquisque comes in suo ministerio placita et iustitias faciat...*”).¹⁴ Azonban a 797-es *Capitulare saxonicum* – bár a 4. fejezetben felsorolja mindazokat, akik részt vettek az ítélezésben, tehát joguk volt az ítélettel járó fizetéshez – még csak nem is céloz a grófokra. Ez persze nem jelenti azt, hogy 797-ben nem voltak grófok Szászországban, jegyzi meg Hans K. Schulze¹⁵ – és igazat kell adnunk neki. De azt már jelenti, hogy az első *Capitulatio* óta eltelt tizenöt-húsz év nem volt elég Nagy Károlynak arra, hogy a meghódított országban meggyökereztesse a frank mintájú grófi igazságszolgáltatást.

A 797-es kapitulárból világosan látszik, hogy az alapvető jogszolgáltató hatalmat a szász törzsek ősi hagyományának megfelelően továbbra is szűk, szomszédsági jellegű csoportok gyakorolták – amelyeket tökéletes rokon értelműséggel *vicinantes*nek, *ipsi pagenses*nek, *vicin*inek vagy *convicin*inek hívnak – a grófságnál nyilvánvalóan alacsonyabb besorolású területi egységekben (*pagus*). Ezek a szomszédok maguk gyakorolhatták az ítélezést és a békeltetést, amiért ügynként 12 solidust kaptak „*pro districtione et pro wargida* [= ítélet] *quae*

Allmende und die mittelalterlichen Wüstungsvorgänge in nördlichen Schwaben. In: Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen (Vorträge und Forschungen VII/1.) 1964. 218. és köv.

¹³ Annales Laureshamenses. In: M. G. H., SS. I. 32.; Ann. Maximiniani. In: M. G. H., SS. XIII. 21.; Ann. Mosellani. In: M. G. H., SS. XVI. 497.; Chronicon Moissacense. In: M. G. H., SS. 297.

¹⁴ M. G. H., Leges, V. Ed.: G. H. Pertz. Hannoverae, 1875. (a továbbiakban: M. G. H., Leges) 46.

¹⁵ M. G. H., Leges 88-90.; Schulze, H. K.: Die Grafschaftsverfassung der Karolingerzeit in den Gebieten östlich des Rheins. Berlin, 1973. 290.

iuxta consuetudinem eorum solebant facere". Ugyancsak a szomszédok ítélkezhettek a *missus regis* (királyi küldött) jelenlétében is, aki részvétele okán további 12 solidust szedett a királyi kincstár számára (az ítélkező *pagenses*eknek járó fizetség mellett). A *Capitulare saxonicum* a helybéli jogszolgáltatás egyetlen alternatívájaként a frankok királyának udvarában működő bíróságot jelöli meg.

Egyes ügyek (*causae*) már kezdetüktől fogva itt tárgyalattak „*ad palatium in praesentia regis ad definiendum productae*”, mások itt fejeződtek be, mert a vádlott „*in patria iuxta quod sui convicini iudicaverunt seque pacificare...et iustitiam facere nolebat*”.¹⁶ Ebben a képben a grófok (*comites*) jogszolgáltatásának nincs helye. Talán egy gróf, lévén új figura a szász rendben, nem rendelkezett sem a kellő tekintéllyel, sem a szükséges kényszerítő eszközökkel ahhoz, hogy biztosítani tudja, hogy a jogszolgáltatást kérők alávessék magukat esetleges ítéleteinek.

Jellemző ebből a szempontból a *Capitulare saxonicum*ban előírt eljárásmod annak a bünszónak a megrendszabályozására, aki sem a helybéli ítéletének nem vetette alá magát, de nem jelent meg a királyi bíróság előtt sem. Ebben az esetben – adminisztratív kényszerítő eszközök híján – a frank király megengedte a vérbosszút a sértett helyi közösségnek, felhatalmazva így azt arra, hogy a szász törzsek ősi jogi hagyománya (*ewa*) szerint járjon el a fekete bárány ellen. Nagy Károly ragaszkodott az eljárás kivételes voltaához: tilos volt bosszúból (*propter inimicitiam*) felgyújtani más házát, „*excepto si talis fuerit rebellis qui iustitiam facere noluerit et aliter districtus esse non poterit et ad nos, ut in praesentia nostra iustitiam reddat, venire dispexerit; condicto commune placito simul ipsi pagenses veniant et si unanimiter consenserint pro districtione illius causa incendatur, tunc de ipso placito commune consilio facto secundum eorum ewa fiat peractum et non pro qualibet iracundia aut malivola intentione nisi pro districtione nostra, si aliter quis incendium facere ausus fuerit...solidos LX componat*”.¹⁷

Nagyon valószínű, hogy ugyancsak a *placitum pagensium* és a helybéli által gyakorolt jogszolgáltatás található Szászországban a 12. századtól fogva az igen jól dokumentált *Goding* és *Gogericht* eredete mögött.¹⁸ A 797-es *Capitulare saxonicum* által feltárt képben azonban van egy fontos elem, ami eltér a későbbi állami rendtől: a minden adminisztratív eszközt nélkülöző közösségi kényszerítő erő. Nagy Károly bizonyára kényszerből élt vele (kivétel címen: *non nisi pro districtione nostra*), mivel a karjai még nem érték elég messzire. Am éppen e rendkívüli helyzet bepillantást enged a frank hódítást megelőző törzsi társadalom valaha szokásos működési rendjébe.

II.

A 797-es *Capitulare*ban a csoportnak az engedetlen egyénre szabaduló közös megtorlása alapszinten, a helybéli közösségek szintjén működik. A törzsi szervezet magasabb szintjeit akkorra már lerombolták vagy legalábbis pusztulófélben voltak. Két évszázaddal később Thietmar krónikájában ragadhatjuk meg ugyancsak a mechanizmusokat, sőt az engedetlen egyén megfélemezését célzó eljárást egy olyan politikai közösség szintjén, melyet négy, együttesen liuticsnak (vilcnek) nevezett szláv törzs alkot.

Az, hogy Merseburg püspöke jól ismerte a liuticsok politikai intézményeit, nem volt véletlen. II. Henrik császár szövetségseiről volt szó, akik bár nélkülözhetetlenek voltak az I. Boleszláv lengyel király elleni harcban, ugyanakkor gyűlöletesek is, lévén pogányok és vadak. A radogości Szvarozsic templomának, a közös kultusznak és a jóshelyeknek részletes leírása után Thietmar elmagyarázza, milyen módon hoztak ezek a különös barbárok fontos döntéseket és hogyan tudták ezeket végrehajtatni: „*Hūs autem omnibus, qui communiter Liu-*

¹⁶ M. G. H., Leges 88-90. (*Capitulare Saxonicum*, cap. 4.)

¹⁷ M. G. H., Leges 91. (*Capitulare Saxonicum*, cap. 8.)

¹⁸ Deike, L.: Burschaft, Go und Territorium im nordlichen Niedersachsen. In: Die Anfänge der Landgemeinde cit. 361. és köv., vö. Bemann, K.: Neue Aspekte zur Entstehung der sächsischen Gogerichte. ZRG GA, 109. 1992. 114. és köv.

tici vocantur, dominus specialiter non presidet ullus. Unanimes consilio ad placitum suimet necessaria discucientes, in rebus efficiendis omnes concordant. Si quis vero ex comprovincialibus in placito hiis contradicit, fustibus verberatur et, si forinsecus palam resistit, aut omnia incendio et continua depredatione perdit aut in eorum presentia pro qualitate sua pecuniae persolvit quantitatem debita”.¹⁹

Igaz, a *Capitulare saxonum placitum pagensium*ában egy szomszédsági közösség körvonalazódik, ugyanakkor a Thietmar által leírt *placitum* a törzsi közösség politikai kifejeződése volt, sőt egy négy törzsből (redar, chisan, cirespenan, dolcensan) álló szövetség, tehát az *Allthing* szláv megfelelője.

Azonban mindkét esetben lényegileg azonos helyzettel van dolgunk: egy engedetlen egyén megsérti anyaközösségét azzal, hogy nem veti alá magát a gyűlés döntésének. Úgy tűnik, nem annyira az egyszerű engedetlenség, mint inkább a bűnös kihívó magatartása számított. Egy szász, aki nem veti alá magát földijei ítéletének, akkor válik engedetlenné, ha a továbbiakban a királyi bíróság elé *venire dispexerit*; egy liutics akkor kerül hasonló helyzetbe, ha *comprovinciales*ei gyűlése által már meghozott, feltételezhetően politikai döntésével szemben tanúsít *nyílt* [a szerző kiemélése] ellenállást (*si ... palam resistit*). Ez kihívás, és a közösség, legyen az akár helybéliekből álló, akár törzsi, ugyanúgy reagál: felgyűjtja a „közellenesség” házáat és folyamatosan prédálja vagyonát.

A *continua depredatio* fogalma kizárja az elkobzás vagy bármilyen más adminisztratív eljárás gondolatát. Ebben a társadalomban nem volt sem bakó, sem adóvégrehajtó. Maguk a *convicinusok* vagy maguk a *comprovinciales*ek léptek fel a fekete bárány ellen, felgyűjtván lakóhelyét; s akinék volt kedve és alkalmá, büntetlenül elvehette vagyonából azt, amit akart. Nem annyira fenytés volt ez, mint kollektív megtorlás, ellenségeskedés (*frida*). A magánvérbosszút, amit a megölt ember rokonai vittek véghez, váltságdíj segítségével el lehetett fojtani: a gyilkos megfizette az áldozat vérdíját a lehetséges bosszúállóknak. A közösségi vérbosszú, még mindig Thietmar szerint akkor oltható ki, ha a bűnös megfizeti a törzsi gyűlésnek a saját személyi minőségének megfelelő váltságdíját (*„eorum presentia pro qualitate sua pecuniae persolvit quantitatem debita*”). A szövegfordulat nagyon közel áll Rothari langobard királynak a vérdíj összegének megbecsüléséről szóló formulájához: *in angargathungi, id est secundum qualitatem personae*.²⁰ A Thietmar által említett közösségi bosszú megváltása valószínűleg megegyezik a bűnös vérdíjával. Talán a *fredus*, vagyis a belső béke megsértéséért a kincstárnak járó pénzbírság kezdeténél vagyunk. Míg ugyanis a szászoknál a közösség megsértéséért járó pénzbüntetések összege a bűnöző társadalmi státusával volt arányos, a *Lex Frisionum* szerint a legsúlyosabb ügyekben a vádlott *fredus* címén a saját vérdíjának megfelelő összeget fizetett a fejedelmnek.²¹

Akár az egyfajta helybéli *Godingban* összegyűlt szász *pagenses*ek, akár a liutics törzsek *Allthingjában* egybegyűlt szlávok csak egyhangúlag dönthettek; ezt Nagy Károly *Capitulare saxonum* és Thietmar krónikája teljesen egybehangzóan állítja. Ez nem szász vagy liutics

¹⁹ Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. Kiadja: R. Holtzmann. In: M. G. H., Script. rer. Germ., Nova series, IX, Berlin, 1935. (a továbbiakban: Thietmari Cronicon) lib. VI. cap. 25. 304.

²⁰ Le leggi dei Longobardi. Hrsg. v. C. Azzara és S. Gasparri. Milano, 1992: Edictum Rothari. (a továbbiakban: Edictum Rothari) cap. 14., 16.; cap. 74., 28.; vö. Uo. Liutprandi leges, cap. 62., 158.

²¹ Lex Frisionum. Ed. K. A. Eckhardt. In: M. G. H., Fontes iur. germ., Nova series, XII, Hannover, 1982. (a továbbiakban: Lex Frisionum) tit. III/2. 3 és 4, 44.: a tolvaj *quod abstulit in duplum restituat et ad partem regis ... pro freda ... weregildum suum*; uo. Additio III/76, 94-96. *si quis liber uxorem alterius contra legem tulerit, reddat eam et facinus ter LIII solidis et tremisse componat, et pro freda ad partem regis weregildum suum*. Vö. Edictum Rothari cap. 268, 74. *animae suae incurrat periculum aut componat wergild suo*; Liutprandi leges cit., cap. 35, 148. *componat in palatio wergild suum*; cap. 83, 168. *componat wergild suo in sacro palatio* és cap. 100, 178. *componat regi wergild suum*. A kisebb közbírságoknak a bűnös társadalmi státuszával arányban álló megkülönböztetésére lásd: Capitulatio de partibus Saxoniae, cap. 19-21 és Capitulare saxonum, cap. 3 és 5.

sajátosság. Az egyhangú döntés követelménye olyan általános szabály, amelyet a germán vagy szláv törzsi gyűlések különböző leírásai közvetve megerősítenek. Igaz, a gyűlésen nem volt szavazás. A nép a vezetők javaslatait valamiféle közfelkiáltással, talán – ahogy Tacitus állította – lándzsáit rázva fogadta el, vagy rosszallása jelként morajlással vetette el.²² Ez nem annyira az egyén, sokkal inkább a közösség kifejezőmódja volt. A népet egy kollektív szubjektumnak tekintették, melyet rendszerint egyetlen közös akarat és vélemény mozgat, hacsak valaki nyílt, feltűnő ellenvetésével meg nem törte az általános egyetértést. Ekkor akadály emelkedett a döntéshozatal elé; ezt elhárítandó, a gyűlésbe tömörült liuticsok az ellenvéleményen lévőket megbotozták, azt remélve, hogy így jobb belátásra bírják.

Látszik, hogy az egyhangú döntés követelménye nem az egyéni véleménykülönbség tiszteletben tartásából született, sokkal inkább egy olyan közösségnek az egyénre gyakorolt ellenállhatatlan nyomását fejezte ki, amely működésképtelen volt minden olyan helyzetben, ahol véleménykülönbségek voltak. Adminisztratív kényszerítő eszközök híján a törzsi társadalom egységét fenntartó tényezőket az etnikai, szomszédsági és rokoni összetartozás mély átérzése, a szigorú kollektívizmus és a hagyományok túlercje alkotta. A gyűlés politikai vagy jogi döntéseinek megvalósításához mindannyiszor az egyetlen rendelkezésre álló kényszerítő eljárás módhoz kellett nyúlni: a kollektív vérbosszúhoz. Am ezt csak szilárd egységben lehetett megtenni. Nem véletlenül kívánta meg az *ewa saxonum*, hogy mielőtt egy ellenszeggülő lakhelyét felgyújtánák, a *convicinusok* gyűljenek össze véleménynyilvánításra, hogy egyhangúlag döntsenek a büntetésről. Egyhangú döntés nélkül a megtorlás egyszerű erőszakos tetté fajult volna, kölcsönös erőszaktevések sorozatát idézve elő; így azonban, általános egyetértésben kimondva, ugyanaz a megtorló eszköz a teljes közösségnek a közellenség elleni összetartó cselekedetétvé nyilvánított, a „mindenki egy ellen” elve szerint. A gyűlés egyhangú döntése tehát elengedhetetlen volt bármiféle olyan határozat meghozatalához, melynek hatályba léptetése feltételezte a kényszerítő eszköz esetleges alkalmazását. Annak dacára, hogy a *Capitulare saxonum* és Thietmar krónikája más etnikumokról beszél ad hírt, és mintegy kétszáztíz év telt el keletkezésük között, mindkét forrás elemzése a törzsi társadalmak csaknem azonos képét sugallja. Talán megérné a fáradságot, hogy itt megálljunk egy kicsit, mivel összevetve a germán és a szláv törzsek szervezetre vonatkozó különböző forrásokat, ez a hasonlóság sokkal inkább szabályszerű, mint kivételes. Amikor Herbord 1124-ben leírja a pyrzyce-iek törzsi gyűlését, mintha illusztrálni kívánta volna, amit Tacitus írt *Germania* című műve 11. fejezetében.²³ Helmold – egyébként nagyrészt személyes tapasztalatokon alapuló – a wagrusok törzsi szentélyében tartott jogszolgáltató gyűléseiről szóló elbeszéléseknek is megvan a megfelelője ugyancsak a *Germania* 11. és 12. fejezetében, ezen felül még a *Vita Lebuini antiquában* is, ahol a Marklóban tartott százsz *Allthing* leírása található, továbbá a *Lex Frisionum* egyik fejezetében („*De pace faiduosi*”).²⁴ Thietmar művének már

²² Tacitus: *Germania*. Hrsg. v. Wilhelm Reeb. Berlin, 1930. (a továbbiakban: Tacitus, *Germania*) cap. 11, 32.: *si displicuit sententia, fremitu aspernantur; sin placuit, frameas concutunt*. A norvég thingekben (vápratak) a 12. században ugyanilyen módon fejezték ki egyetértésüket: Frostatingslög V. 46.

²³ Uo. cap. 11, 31-32.: *De minoribus rebus principes consultant, de maioribus omnes, ita atmen, ut ea quoque, quorum penes plebem arbitrium est, apud principes pertractentur... Max rex vel principes, prout aetas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est, audiuntur auctoritate suadendi magis quam iubendi potestate*. Cfr. Herbordi *Dialogus de vita sancti Ottonis episcopi Babenbergensis*. Ed. J. Wikarjak – K. Liman. In: *Mon. Polon. hist. Nova series*, VII/3. Warszawa, 1974. lib. II, cap. 14, 86.: *a pirizzanok előkelői (maiores) sententiam tam bonam tamque salubrem diligenti retractione probaverant, primo quidem apud se in conclavi, deinde vero cum legatis et Paulicio ad plenum vigorem laxiori consilio firmaverunt, cum eisdem ad populum egressi... luculenti sermonis dulcedine multo benivolencie captu eos de hoc verbo allocuti sunt. Mirum dictu quam subito, quam facili consensu omnia illis multitudo populi auditis primatum verbis in eandem sese convenienciam inclinaverit*.

²⁴ Helmoldi presbyteri Bozoviensis *Cronica Slavorum*. Ed. J. H. Schmeidler. In: M. G. H., *Cscript. rer. Germ.*, [XXXII], Hannover, 1937. lib. I, cap. 84, 159.: *Illic inter vetustissimas arbores vidimus sacras*

idézett részében az a gondolat, hogy a *dominus* hiánya és a liuticsok gyűlésének kollektív döntési eljárása között összefüggés áll fenn, élénken emlékeztet arra, amit Cesarcai Prokopios írt az antokról. Egy másik részlet, melyben Mersburg püspöke említést tesz a liutics harcosok gyűléséről, amit az 1017-es hadjárat ideje alatt hívtak egybe, újra Tacitus *Germánia* című művére emlékeztet.²⁵

A germán és szláv törzsekre vonatkozó források, ha összehasonlító módszerrel értelmezzük őket, kölcsönösen kiegészítik egymást, és lehetővé teszik egy olyanmind a kettőre érvényes összkép kirajzolódását, amely magába foglalja a társadalmi-politikai struktúrákat, társadalmi kötelékeket, értékeket, szokásrendet, sőt a pogány kultusz nagyon hasonló közösségi funkcióit is. Ám mindez így túl kényelmesnek tűnik. Kritikus éberségre ösztönöz, hogy a források rendkívüli módon egybehangzanak, dacára az etnikai és időbeli távolságnak – gondoljunk a Tacitus *Germániájá*t Herbord hagiográfikus művecskéjéről vagy Helmold *Chronica Sclavorum*jától elválasztó majdnem tizenegy évszázadra. Hogyan lehetséges, hogy a középkori német egyházi írók által bemutatott Szláv törzsi világ képe annyira hasonlít a Tacitus által leírt törzsi Germániához? Talán egy irodalmi modellel és szövegszármazékaival van dolgunk?

Nem erről van szó. A középkori Európa irodalmi kultúrájában Tacitus szinte ismeretlen volt. Az egyetlen középkori szerző, aki biztosan ismerte Tacitus *Germániájá*t, Fuldai Rudolf volt. A *Translatio Sancti Alexandri* első fejezeteiben szó szerint leírta, illetve átdolgozta Tacitus művecskéjének néhány részletét. Az átvételeket, átdolgozásokat nemrégiben Fabio Stok azonosította, továbbá megpróbálta a feltételezett tacitusi ihletés némi halvány nyomát is fellelteni Rudolf művében.²⁶ Azonban sem a nyilvánvaló átvételek, sem a feltételezett inspirációk nem arra vonatkoznak, amit Tacitus a törzsi gyűlésekről írt. Ilyen gyűléseket a *Translatio Sancti Alexandri* még csak nem is említ. Rudolf még a holdfázisoknak tulajdonított mágikus jelentőségről szóló híradást is – ami Tacitusnál arra a szokásra szolgál magyarázatként, hogy

*quercus, quae dicatae fuerant deo terre illius Proven, quas ambiebat atrium et sepes accuratior lignis constructa, continens duas portas (...) Illic omni secunda feria populus terre cum regulo et flamine convenire solebant propter iudicia. Ingressus atrii omnibus inhibitus nisi sacerdoti tantum et sacrificare volentibus, vel quos mortis urgebat periculum, his enim minime negabatur asilum. Vö. Tacitus, Germania cap. 12 (licet apud concilium accusare quoque et discrimen capitis intendere) és cap. 11 (a gyűlés megnyitásáról silentium per sacerdotes, quibus tum et coerenda ius est, imperatur). A papok úgy tűnik, a gyűlés helyét védő szent béke őrei voltak. Az Elmold által leírt kerítés nem erődítésként szolgált (maga a krónikás Gerold püspökkel és Ridagshausen apátjával együtt néhány óra alatt könnyedén lerombolta), hanem a szent béke terét határolta körül. Hasonló szerepet tulajdoníthatunk annak a kerítésnek, amely a Vita Lebuini antiqua (M. G. H., SS. XXX/2. cap. 6, 794.) szerint Marklóban a szász Allthing terét övezte; felháborodva a miszisionáriusnak a gyűlés közepén való megjelenésén és beszédén, a résztvevők *accurrerunt ad vicinam sepe, raptos sudas acuerunt, ut more suo lapidarent eum cum sudibus. Reversi giraverunt eum...* Egy kicsivel korábban, a gyűlés megnyitásakor, résztvevői *in unum conglobati fecerunt iuxta ritum in primis supplicationem ad deos, postulantes tuitionem deorum patriae suae, et ut possent in ipso conventus statuere sibi utilia et quae forent placita omnibus diis. Deinde disposito grandi orbe concionari coeperunt. Általában a szászok renovabant illi leges, praecipuas causas adiudicabant et, quid per annum essent acturi sive in bello sive in pace, communi consilio statuebant* (uo. cap. 4, 793.). A mencedék, melyet az Elmold által leírt kerítésen belül biztosítottak a bosszúállók által üldözött embereknek, nyilvánvalóan szorosan hozzátartozik a kultusz hely és a gyűlések szent békéjéhez, ennek a megfelelőjét találjuk meg a Lex Frisionumban, Aditio sapientum, I. 80.: *Homo fridosus pacem habeat in ecclesia, in domo sua, ad acclesiam eundo, de ecclesia redeundo, ad placitum eundo, de placito redeundo.**

²⁵ Thietmari Cronicon lib. VI, cap. 25 és lib. VII, cap. 64. Vö. Tacitus, Germania cap. 7 (*effigiesque et signa quaedam detracta lucis in proelium ferunt*) és cap. 10 (jóslatok), és Procopius, Bell. Got. In: History of the Wars. Ed. H. B. Dewing. IV, London – Cambridge – Massachusetts, 1954. lib. VII, cap. 15, 268. és köv.

²⁶ Stok, F.: La Germania di Rudolf di Fulda. Rivista di cultura classica e medioevale, 35/1. 1993. 137-155.

a gyűléseket mindig meghatározott napokon, újholdkor vagy teliholdkor tartják – az eredeti szövegösszefüggésen kívül, kifejezetten a pogány babonákra vonatkoztatva vette át.²⁷

Nincs olyan jel, amelyből feltételezhető lenne, hogy Tietmar, Herbord vagy Helmold olvasta volna Tacitus *Germaniáját*, s ha közvetett módon – például Fuldai Rudolf útján – ismerték volna is, a *Translatió*ba fel nem vett szakaszokat nem ismerhették. Sőt Elmold azt állítja, hogy a wagrusok a törzsfő és a főpap vezetése alatt minden hétfőn (*omni secunda feria*) ítélkező gyűlésre gyűltek össze. A kronológiai adat nyilvánvalóan hibás: a pogány szlávok nem ismerték az idő hét napos beosztását. Am az igen jól tájékozott krónikáiról egyébként hihető elbeszélésében ez a félreértés nagyon egyszerűen magyarázható. A szláv adatközlő nagy valószínűséggel a hold napjain tartott gyűlésekről beszélt, s a német pap, azt gondolván, hogy a *Montagok*ról van szó, emiatt a hétfő népnyelvi kifejezését szép egyházi latinra változtatta: *secunda feria*.²⁸ Egy ilyenfajta félreértés bizonyítja, hogy Helmold nem ismerte a germán népgyűlésekről szóló tacitusi megfigyelést: „*coeunt, nisi quid fortuitum et subitum incidit, certis diebus, cum aut incobatur luna aut impletur*”. Tacitus és Helmold között nem volt semmiféle irodalmi összefüggés; a Tacitus által leírt 1. századi germánok és az Helmold által leírt 12. századi szlávok körülményei között ellenben valós hasonlóság áll fenn.

A közhelyek hagyományozódásának hiánya arra engedne következtetni, hogy a germán és szláv törzsek szerveződésre vonatkozó antik és középkori források egybehangzó volta egyszerűen a barbár világ tényleges egyformaságát tükrözi. Ez nagyon egyszerűsítő állítás lenne. Tradicionális társadalmakról, orális kultúrákról van szó, s a róluk szóló, rendelkezésünkre álló írott tanúbizonyságok ettől az írásbeliséggel nem rendelkező világtól idegen nézőpontból születtek. Túl azon a – történész mesterségünk lényegéből fakadó – nehézségen, hogy át kell törni a saját és a vizsgálat alá vett kultúra különbözőségének falát, közrehat még a barbár Európa törzsi társadalmait és barbárokat nekünk bemutató antik vagy középkori szerzők között fennálló kulturális eltérés. Az írott források olykor meglepő összhangja nemcsak ugyanazt a valóságot tükrözheti, hanem a valóság értelmezésének ugyanazt a módját is a különböző forrásokban. Az antik vagy középkori szerzők mentális eszköztára, s különösen kulturális sztereotípiáik sokkal inkább kihatnak a barbárok ábrázolására, mint a források közötti feltételezett szövegátvételek.

Ha Herbord úgy írja le a pyrzyce-iek gyűlését, mintha Tacitust – akit egyébként nem ismert – akarná példákkal illusztrálni, ha Thietmar anélkül, hogy valaha is olvasta volna akár Tacitust, akár Prokopioszt, majdnem úgy beszél, mint Tacitus beszélt a germánokról vagy Prokopiosz az antokról, ez azt jelenti, hogy ezeket az egymástól térben és időben olyan távoli szerzőket egy közös kulturális minta kapcsolja össze. Nyilvánvalóan római mintáról van szó. Thietmar és Helmold jó fiai voltak az egyháznak, s éppen ezért Róma unokái. Mentális eszköztáruk a klasszikus műveltség örökségére nyúlik vissza. A középkori nyugat egyházi írói és antik elődeik ugyanazon kliséken keresztül szemlélték a *barbaricumot*; tehát a germán vagy szláv törzsi szervezett ugyanazon megnyilvánulási formái különös, egzotikus, figyelemre méltó jelenségeknek tűntek szemükben, s látszólag egységes képet alkotva jelennek meg előttük, amely talán elfedte a különbségeket.²⁹

²⁷ Tacitus, *Germania* cap. 11: *Coeunt, nisi quid fortuitum et subitum incidit, certis diebus, cum aut incobatur luna aut impletur; nam agendis rebus hoc auspicatissimum initium credunt*. Vö. *Translatio sancti Alexandri*. In: M. G. H., SS., II, 675.: *Quomodo autem (Saxones) certis diebus, cum aut incobatur luna aut impletur, agendis rebus auspicatissimum initium crediderint, et alia innumera vanarum superstitionum genera, quibus implicati sunt, observaverint, praetere*.

²⁸ Modzelewski, K.: *Omni secunda feria*. Księżcowe roki inicporozumienia wokół Helmolda. In: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*. Ed. Z. Kurnatowska. Wrocław, 1996. I. 83–88.

²⁹ Félek, hogy a kulturális jelenségeként felfogott klisék és a kizárólag irodalmi jelenségként felfogott *topoi* közötti jelentéskülönbséget nem vették kellőképpen figyelembe a barbárokról és a pogányságra vonatkozó római-keresztény források értékelésekor. Az e forrásokkal szemben megnyilvánuló túlzottan szigorú állásfoglalás mögött az a hallgatóságos ontológiai előfeltevés látszik megbújni, mely szerint az

Még a *leges barbarorum* sem mentesek ettől a kulturális hatástól. A jogi normák átmenete a szájhagyomány szférájából az írás és a királyi hatalom világába – mint ahogy Stefano Gasparri helyesen rámutatott – lényeges változást jelent.³⁰ Az ősi szokások első kodifikátorai kétségkívül nem törvényhozókként jelentek meg, de alapjában véve nagy változást hoztak, és írásba foglalva népeik ősi jogi hagyományát egyben civilizálni is igyekeztek azt. Egy-egy királyi kodifikáció hozzájárult a szóbeli törvények barbár örökségének Róma kulturális örökségébe való beillesztéséhez.³¹ Emiatt szükségképpen a római kultúrán nevelkedett római szerzők és középkori utódaiak szemével nézzük a germán és szláv törzseket. Nem távolíthatjuk el a források szűrőlencsáját; mindig számolnunk kell velük, anélkül azonban, hogy az önkényes intuíciók fogságába esnénk.

A barbár társadalmak és kultúrák *interpretatio romaná*jának uniformizáló jellege nem kerül ki a jelen történetírásból sem. Geary rövid mondatban előadott fordulata – „the Germanic world was perhaps the greatest and most enduring creation of Roman political and military genius”³² – jól kifejezi a barbár világ egységes sémájával szembeni bizalmatlanságot, az általánosítás helyett inkább a sajátosságok meghatározására való törekvést. A sajátosságok megragadására irányuló kísérletek azonban rendre azzal végződnek, hogy kiemelik azoknak a történeti feltételeknek a különbözőségét, amelyek között a különböző törzseknek a római birodalomba vagy a birodalom örökségének övezetébe való beilleszkedése végbement.³³ Ez a legmegfoghatóbb és talán a legfontosabb elkülönítő tényező, de bizonyosan nem az egyetlen. Azonban mielőtt a civilizáció és az állam küszöbén a tényező hatni kezdett volna, a különböző barbár törzsek társadalmi-politikai struktúrái valószínűleg nagyon hasonlítottak egymásra, még ha nem is voltak annyira egyformák, mint azt a források szematikus tanúságai sugallják. Az igazán mély különbségek később keletkeztek, amidőn az egyes barbár népek különböző időpontokban, különböző körülmények között, meglehetősen egyenlőtlen helyzetben beléptek vagy bekebeleztek a római örökség körébe, vagy csak eltűntek annak befolyását. A Schlesinger által javasolt rendszerezést – római Germánia, germán Germánia, szláv Germánia – ebből a perspektívából kellene újragondolni és átformálni.

III.

Walter Schlesinger tipológiája azon alapul, hogy különbséget tesz a barbárok római örökségbe való belépésének különböző modelljei között, és ez a történelmi szempont az egyik érdeme. Am a kiváló német tudós által használt terminológia bizonyos etnocentrikus bezárkózás veszélyével jár. Ugyanis ha a római Germánia fogalma nem is érthető félre, a germán Germánia és a szláv Germánia felfogása kétértelműséggel terhelt.

Egyrészt a szászok, másrészt az obodritok vagy liuticsok között kétségkívül van etnikai különbség; de a nyugatról jövő hódítás előtti törzsi szervezettük és az a hódítást követő

irodalmon kívül nem létezik semmi. Ezzel kapcsolatban lásd – hogy csak egy példát idézzünk a sok közül – Dieter Harmening igen alapos és briliáns művét: *Superstitio. Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*. Berlin, 1979., de megjegyznek ezzel Fiorella Simoni erre vonatkozó megfigyelései is: *I testi catechistico-omiletici del primo medioevo negli studi storico-religiosi ed antropologici europei tra XIX e XX secolo: l'esempio del De correctione rusticorum di Martino di Braga*. *Bull. Ist. stor. italiano*, 92. 1985/86. 56-98., és Rudi Künzle nézetek is: *Paganisme, syncrétisme et culture religieuse populaire au haut Moyen Age. Réflexions de méthode*. *Annales ESC*, 47. 1992. n. 4-5. 1055-1069.

³⁰ Gasparri, S.: *La cultura tradizionale dei Longobardi. Struttura tribale e resistenza pagana*. Spoleto, 1983. 94. és köv.

³¹ Modzelewski, K.: *Legem ipsam vetare non possumus*. Królewski kodyfikator wobec potęgi zwyczajów. In: *Historia, idee, polityka. Księga dedykowana Janowi Baszkiewiczowi*. Warszawa, 1995. 27.

³² Geary, P. J.: *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World*. New York – Oxford, 1988. VI.

³³ Cingolani, S. M.: *Le storie dei Longobardi. Dall'Origine a Paolo Diacono*. Roma, 1995. 16. és köv.

átalakulások annyira másfélék lettek volna, hogy vajon beszélhetünk-e két különböző világról? Szerintem ez nem valószínű. Inkább azt mondanám, hogy a Rajna és az Elba közötti germán Germánia, és az Elba és az Odera között elhelyezkedő szláv Germánia, melyek törzsi szervezetei már eddig is nagyon hasonlítottak egymásra, később mind beolvadtak a római Germániába.

A türingek, alemannok, bajorok, frízek és szászok számára ez volt a frank hódítás nyilvánvaló jelentősége. Ellenben ami a szláv Germánia részéről a római Germániába való beolvadását illet, látszólag ellentmondásosnak tűnhet, mivel az ő meghódítói a frankok által korábban meghódított németek voltak. A 12. század második felében, mikor a szász hercegség végérvényesen bekebelezte az obodritokat, már senki nem mondhatta, hogy Oroszlán Henrik *in partibus orientalium Francorum* herceg. Ennek ellenére vitathatatlan a posztkaroling kontinuitás, és nem csak azért, mert a szász vagy általában a német uralkodó osztály jó része a frank arisztokráciától származott. A Karolingoknak a nehézségek és az ellenállás ellenére sikerült ráerőszakolniuk a meghódított germán népekre a frank Gallia társadalmi rendjét, állami és egyházi struktúráit, sőt értékrendjét is. Miután hasonult a modellhez, tehát a Karoling birodalom utódává vált, a Német Királyság a hercegségeivel és grófságaival együtt a római civilizáció ugyanezen örökséget kényszerítette rá a szorbokra, luzitánokra, velétekre és obodritokra. Schlesinger terminológiájával élve azt mondhatnánk, hogy a római Germánia a germán Germánia közvetítésével kebelezte be a szláv Germániát. Ebből következik, hogy az így beolvasztott *barbaricum* a Karoling rendhez hasonulást, ami a földművelő világnak a földesúri hatalom alá rendelődsét és a feudális rend elterjedését hozta magával. A törzsi arisztokrácia kétségkívül jelentős örökölt javakkal rendelkezett, amennyiben a vezető szerep biztosította számára a zsákmány nagy részét, belcérte az állatokat és a szerencsés hadjáratok során foglyul ejtett embereket is. Ennek ellenére a törzsi társadalomban a nemzeti vagyonok agrár- és demográfiai struktúra margójára szorultak. A hagyományos, szokáson alapuló szabályok, a rokoni és a szomszédsági közösség kollektivisták szerkezete, a jogszolgáltatás sajátosságai, a katonai és politikai szerkezet hathatós védelmet biztosítottak a szabad harcosok népének bármiféle, családi tulajdonuk vagy személyes szabadságuk elleni merénnyel szemben. A nemesi vagyonok a *Gemeinfreie* által szabadon hagyott földeken keletkeztek, rabszolgák és megváltott félszabad elemek (*liti, smardi*) hasznosították és művelték azokat, néhány, a társadalom szélére szorult szabad szerény közreműködésétől kísérve. A szabad birtokosokból álló nép túlnyomó többsége távol maradt az arisztokrácia földvagyonától.

A római Germániában a barbár származású uralkodó rétegek teljesen vagy jelentős részben birtokba vették a nagybirtokok korábban is létező szerkezetét. Ez a struktúra igen gyorsan a vizigót, a burgund, a frank, a langobárd arisztokrácia társadalmi uralmát meghatározó alapzattá vált. A közhatalom elégtelensége, különösen a frank királyságban, arra ösztönözte a vezető osztályokat, hogy az orvoslást, illetve a pótszert a vazallusi rendszeren, feudumokon, beneficiumokon alapuló kötelékekben keressék. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az a személyeket és a dolgokat szorosan egybefűző kapcsolatrendszer, amely a germán *trustis* hagyományára nyúlt vissza, de a földesúri hatalom átengedésével adott viszonzást, ott érelődött meg, ahol a frank és a gallorómai társadalmi környezet találkozott.³⁴

A frank arisztokrácia igyekezvén a későbbiekben meghódított területeken is ugyanazokra az alapokra építeni uralmát, a Rajnán túli népekre is a földesuraság és hűbéri kötelék szervezését kényszerítette. A tradicionális társadalmak ellenállását, melyeket említettünk, néhány évtized leforgása alatt legyőzték, köszönhetően a frank állam túlerőjének, mely ott állt annak az új vezető osztálynak a háta mögött, ami egyébként magába olvasztotta a győztesekkel együttműködni kész helyi arisztokrácia egy részét is.

³⁴ Lásd: Tabacco; Bloch, Marc: La société féodale. La formation des liens de dépendance című klasszikus művén túl (Paris, 1939.) ebben az összefüggésben megemlítendő még: Boutruche, R.: Seigneurie et féodalité. I. Paris, 1959.

Ennek az átalakulásnak az igazi vesztese azonban a szabad nép volt, a *frilingek*; ezt nagyon világosan elárulja Nithardnak a szászországi *stellinga*-felkelésről szóló elbeszélése. Miután leírja, hogy a szászok három társadalmi osztályra: *edelingi-nobiles*, *frilingi-ingenuiles*, *lazzi-serviles oszlanak*, a krónikás azt állítja, hogy Lotthár, nyilvánvalóan lázadást szító célzattal, „in Saxoniam misit, frilingis lazzibusque, quorum infinita multitudo est”, megengedvén nekik, hogy visszatérjenek régi szokásaikhoz. Ennek következtében a *frilingek* és a *lazzok* felázadtak, s majdnem minden földesurat kiűzték Szászországból („dominos e patria pene pulsos”).³⁵ Az *edelingek*, vagyis a fentebb említett szász nemesek most eltűnnek a képből; kétségkívül azért, mert a frank arisztokrácia mellett ők is az országból szinte teljesen kiűzött *dominusok* csoportjába tartoztak. A *stellinga*-felkelés így Nagy Károly unokájának szemében egy társadalmi konfliktus, sőt egyenesen mondhatni: osztályharc gyűlöletes formáját ölti.

Figyelemmel kell lennünk arra, hogy a *litzek* (*lazzok*) osztálya általában egy, a rabszolgát félszabaddá tevő részleges megváltás útján alakult ki.³⁶ Valószínűtlennek tűnik, hogy az utóbbiak alkották volna a vidék népességének meghatározó részét, hacsak nem feltételezzük, hogy a barbár törzsek a rabszolgatartó társadalom jellemzőivel bírnak. Az *infinita multitudo* kifejezés, amellyel Nitard együttesen illette a *frilingeket* és a *lazzokat*, tehát nem tarthat vissza attól, hogy az előbbieket túlsúlyát vélelmezzük. Maga a felkelés és a nagyon jól tájékozott kortárs forrás jelzik, hogy alig negyven évvel a frankok szászok feletti döntő győzelme után a szabad nép társadalmi rangvesztése olyan méreteket öltött, amely lázadáshoz vezetett. Ugyanis a 9. század közepe körül a királyi oklevelekben egyre gyakoribbá válnak a földesúri bíraskodásra való utalások nemcsak a *litzek*, hanem az *ingenuusok* felett is. A földesurászági és a bannum uralma alá került – tehát gazdasági függetlenségüktől és a megszokott közösségi igazságszolgáltatáshoz fűződő közvetlen kapcsolattól megfosztott, s ezek nélkül a személyes szabadság egyéb sajátosságait is elvesztő – *frilingek* megszokott jelenségévé váltak. Az ősi *Gemeinfreie* társadalmi hanyatlásához, a földbirtokosi hatalom elterjedésén túl, hozzájárult a katonai szervezet feudalizálódása is, ami miatt eltűnt a *friling* és harcos hagyományos azonossága. Négy vagy öt évtized alatt a frank uralomnak sikerült végérvényesen átfőrmálni Szászország társadalmi képét.

A következő századokban a német vezető osztályok befolyása révén lényegileg hasonló átalakulásra került sor a szláv világ nyugati széléin. A Karoling, tehát római kultúra örökségét keletre áthelyező terjeszkedési láncolat során Schlesinger germán Germániája vállalta magára a korábban a római Germánia által betöltött szerepet. Igaz, az Elba és Odera között élő szláv népek beillesztése nem azonos időben és módon zajlott. A szorbokat és Lusziac törzseit már I. Ottó idejében leigázták, ám a velét-liuticsok és az obodritok a 983-84-es és az 1066-os győzedelmes felkeléseknek köszönhetően a 12. század közepéig megőrizték függetlenségüket és hagyományos társadalmi rendjüket. Azonban ezekben a felkelésekben nem a lecsúszóban lévő földművelő rétegek szegültek szembe az idegen uralommal, mint Szászországban a *stellinga*-felkelés idején, hanem a hagyományos politikai és katonai berendezkedésük szerint élő, saját arisztokráciájuk által vezetett, saját szentélyi és papjai körül tömörülő teljes törzsi közösségek.³⁷ Egy szóval egy törzsi, pogány felszabadító mozgalommal van dolgunk, mely képes volt arra, hogy lerázza a németek pusztán politikai jellegű fennhatóságát, véget vessen az adófizetésnek, továbbá megölte vagy elűzte a hittérítőket még mielőtt az ellenfél szétrombolta volna a liutics és obodrit törzsek politikai-katonai szerveztét.

Ám a 12. században, amikor ezek a népek véglegesen német uralom alá kerültek, a helyi arisztokrácia gyakorlatilag nem lépett át az új uralkodó osztály soraiba. A vezető réteg túl-

³⁵ Nithardi Historiarum libri IIII. In: M. G. H., SS., II, lib. IV, cap. 2, 668-669.

³⁶ Ebből a szempontból tanulságos Rothari 224. fejezete, vö. Edictum Rothari 64.

³⁷ Wachowski, K.: Słowiańszczyzna Zachodnia, Poznań, 1950. 122-126.; Łowmiański, H.: Polczatki Polski. V. Warszawa, 1973. 267. és köv., 272. és köv., 281., 298. és köv. és 306-309.; Labuda, G.: Fragmenty dziejów słowiańszczyzny zachodniej. Poznań, 1964. I. 205-246., 270-275., 281-286., 294. és köv. és II. 160.

nyomóan germán származása pedig szintén a nyugati modell szerinti átalakulást segítette elő. Ezekre a területeken is győzedelmeskedett a földesúri hatalmon, hűbériségen, immunitáson, területi uralmon alapuló rend. A római örökséget hordozó Karoling típusú berendezkedés a későbbi hódítások nyomán érkezett a szláv Germániába.

IV.

A szláv világ nagyobbik része és a germán világ egy talán távol eső, ám bizonyosan nem elhanyagolható szeglete kimaradt a frank és német terjeszkedésből. Ezekre a területekre egyáltalán nem érkeztek s főleg nem alkottak uralkodó osztályt a Nyugat-Európából származó, legalább közvetett módon római örökséget hordozó hódítók. A magyar invázióknak, hiába tudta elnyomni a szláv népesség korábbi társadalmi berendezkedési formáját, korántsem voltak a frank vagy német terjeszkedéshez hasonlítható hatásai. Amikor a szláv Magyarország a források fényénél előbukkan a homályból, igen hasonló képet mutat a szláv Szlavia szomszédos államaival: Csehországgal és Lengyelországgal.³⁸

Igaz, e 10. században Közép-Kelet Európában létrejött új államoknak a barbár uralkodói érzékelték Quedlinburg és Magdeburg ellenállhatatlan kulturális vonzerejét, ahonnan a kereszténységet kapták, és ahonnan viselkedésmintákat, az udvar vagy a területi adminisztráció megszervezéséhez jól használható példákat vették. De külföldről mintákat kapni vagy pedig elcsenvedni egy kívülről kikényszerített átalakulást, nem ugyanaz. Ugyanebben az időszakban a kialakulóban lévő orosz állam fejedelmei és vezető csoportjai Bizánc hasonlóan ellenállhatatlan vonzerejét érezték, s emiatt Konstantinápolyból kapták a keresztiséget, az első püspököket, művelődési mintákat és így tovább. Mai távlatból nézve a latin és a bizánci kereszténység közötti megoszlás nem véletlenül tűnik fontos történeti következményekkel terhessnek. Ennek ellenére úgy gondolom, igazat kell adnunk Szűcs Jenőnek: a 13. századig ezeknek a barbár társadalmaknak és államoknak szerkezetileg sokkal több egymással hasonló közös vonása volt, mint amennyi közös vonása lehetett volna Esztergomnak, Gnicznónak vagy Prágának Rómával, vagy a másik oldalon Kijevnek Bizánccal. A magyar tudós szerint „Ezen még az a tény sem változtatott sokat, hogy az intézményi keretek nyugati vagy bizánci vetetűek voltak, annál kevésbé, mert a kijevi állam legalább annyira normann hatásokat is abszorbeált, mint bizánciakat. A közös nevező abban állt, hogy a történelmi váltás elemi erejű sodrása mindenütt hatalmas súlytöbbletet biztosított az uralkodói hatalomnak az egyelőre meglehetősen amorfi társadalmak felett ...”.³⁹

A hetvenes és nyolcvanas évek lengyel, csehszlovák és magyar történetírásában valóban kitarotán hangoztatták, hogy a Piastok, a Přemyslek és az Árpádok államainak társadalmi, gazdasági, politikai felépítése igen hasonló, különösen a 10-12. században, szembeállítva az állam erős szerepét és arisztokrata jellegüket a nyugati hűbéresi berendezkedéssel. A szovjet történetírásban szintén megjelent néhány hasonló, a Kijevi Ruszra és az északi országokra vonatkozó észrevétel.⁴⁰ Nyilvánvaló a különbség e problémafelvétési mód és az egyetemes

³⁸ Krzemińska, B. – Trestík, D.: Hospodarské zaklady raně středovekeho statu ve střední Evropě (Cechy, Polsko, Uhry v 10-11 století). Českoslov. Čas. Hist., 27. 1979. 113-129.; a német változat: Krzemińska, B. – Trestík, D.: Wirtschaftliche Grundlagen des frühmittelalterlichen Staates in Mitteleuropa (Böhmen, Polen, Ungarn im 10.-11. Jh). Acta Poloniae Historica, 11. 1979. (a továbbiakban: Krzemińska – Trestík); Szűcs, J.: König Stefáns Institutionen – König Stefáns Staat. In: Szűcs: Nation und Geschichte. Köln, 1981.; Kucera, M.: Slovensko po padě veľkej Moravy. Bratislava, 1974.

³⁹ Szűcs, J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Szűcs) 55-56.

⁴⁰ Buczek, K.: Głos w dyskusji nad początkami państwa polskiego. Kwartalnik Historyczny, 67. 1960. n. 4. (a továbbiakban: Buczek 1960.) 1094-1102.; Łowmiański, H.: Początki Polski, I. Warszawa, 1967. 496. és köv. és IV. Warszawa, 1970. 116. és 130.; Trestík, D.: K socialní struktuře přemyslovských Čech. Kosmas o knížecím vlastnictví pudy a lidi. Českoslov. Čas. Hist., 19. 1971. 559-564.; lásd: Krzemińska – Trestík; Makkai, L.: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. Acta Historica Academiae Scient. Hung., 16. 1970.;

társadalmi-gazdasági formációkhoz – köztük a feudalizmushoz – szorosan kötődő marxista vulgáta kánonja között. De 1970 körül egy ilyenfajta véleménykülönbség súlya már nem volt ugyanaz, mint korábban lett volna. Ki kell viszont emelni az állam és a polgári társadalom vagy a közösség és az egyén között fennálló ellentét iránti különleges érzékenységet, mely annyira kézzelfogható Szűcs Jenő előbb idézett tanulmányában vagy Aron Gurevics briliáns könyvében.⁴¹ Ennek az érzékenységnak, ami nagyon is jellemző vonása annak a szellemi légkörnek, mely a kommunizmus alkonyán a liberális-demokrata értékek felemelkedését mozdította elő, kutatásaink során fontos rávezető szerepe volt.

Bocsáttassék meg nekem ez az értékelméleti szemléletű hangvétel, mely ugyanakkor önmereflexió is. Teljesen világos, hogy a heurisztikus ösztönzés említésének semmi köze az igazoló eljárásokhoz. Talán mégis megéri a fáradságot, hogy megmagyarázzuk fiatalunk akkori légköre és a kutatás között fennálló összefüggést, nem polemikus célzattal, mint mikor valaki azzal áltatja magát, hogy kulturális háterszágát leleplezve leküzdi az ellenfelet, hanem a saját önbecsülésünk miatt. Bárhogy is legyen, amit Karol Buczek, Dušan Trešák vagy jómagam írtunk az úgynevezett fejedelmi jog rendszeréről, még mindig kiindulási pontot jelent, a legújabb tanulmányok számára is.

Anélkül, hogy elhanyagolnánk a keleti szlávok vagy Skandinávia sajátosságait, ahol a vikingek tevékenysége hozzájárult a szabad ember társadalmi helyzete és a *thingek* figyelemre méltó fontosságának kialakításában, valóban közös nevezőre lehet hozni a svéd vagy norvég, orosz, lengyel, cseh, magyar helyzetet. Mint közös elemet, továbbra is fenntartom, nem is annyira a fejedelemség az arisztokráciára nehezedő – egyébként vitathatatlan – túlsúlyát, mint inkább a római kultúra bármiféle örökségének hiányát úgy a köznép, mint az uralkodó osztályok hagyományaiban. Igaz, hatásokról beszélhetünk; a magasabb kultúra vonzereje már egy ideje érezhető volt, de mintái, még ha utánozták is őket, idegenek maradtak. Európa keleti részén sem a földművelő rétegek – mint Itáliában, Galliában vagy Spanyolországban –, sem az uralkodó osztály – mint a frankok által uralt Szászországban vagy a szászok által uralt Mecklenburgban –, semmilyen élettapasztalattal nem bírt a római fajtájú intézmények által tagolt és elrendezett társadalomról. Európának ezen a részén a barbár államok a hagyományos társadalmakra támaszkodtak, a politikai struktúrákat a törzsszel helyettesítették.

Egyik ilyen kialakulófélben lévő állam vezető osztálya sem rendelkezett a földesúri hatalom egy, már korábban is létező szervezetével, s nem is voltak abban a helyzetben, hogy egyhamar létrehozzák azt. A 12. századi Lengyelországban – az állam súlyos szerkezetének nyomása révén a társadalom végleges osztályokra tagolódása ellenére – a világi arisztokrácia és maga a fejedelemség földbirtokjai még mindig az akkori betelepített övezetre és a rabszolgák vagy a társadalom peremére szorult *aratores* munkacéjére szorítkoztak. Igaz, a korábbi időszakénál gazdagabb hadizsákmány, tehát a *captivák* nagyobb beáramlása, csakúgy mint a fejedelemség szorosabb ellenőrzése a meg nem művelt földek felett, elősegítették a földvagyó-

Modzelewski, K.: Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego, X-XIII w. Wrocław, 1975.; Modzelewski: Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. Wrocław, 1987. (a továbbiakban: Modzelewski 1987.); jobban hozzáférhető változata: Modzelewski: L'organizzazione dello stato polacco. 557-596.; Bardach, J.: La formation et les structures de l'État polonais jusqu'au XII siècle. In: Gli Slavi occidentali e meridionali I. 201-245.; Russocki, S.: Le limes carolingien – confin des systèmes du pouvoir et de la domination. In: Quaestiones Mediae Aevi, III. Warszawa, 1986.; Russocki: Figuré ou réel: le féodalisme centralisé dans le centre-est de L'Europe. Acta Poloniae Historica, 66. 1992. 37. és köv.; Gurevič, A. J.: Svobodnoje krest'janstvo feodalnoj Norvegii. Moskva, 1967. (a továbbiakban: Gurevič 1967.); Gurevič: Problemy genezisa feodalizma v zapadnoj Evrope. Moskva, 1970.; Kizilov, J. A.: Predposylki perekhoda vostočnogo slavianstva k feodalizmu. Voprosy Istorii, 1969. n. 3. 97. és köv.; Frojanov, I. J.: Kijevskaja Rus. Očerki socialno-politiceskoj istorii. Leningrad, 1980. Zientara, B.: Die Bauern in mittelalterlichen Polen. Acta Poloniae Historica, 57. 1988. 5-42.

⁴¹ Szűcs 21. és köv.; Gurevič, A. J.: Kategorii srednevekovoj kultury. Moskva, 1972.

nok gyarapodását; de a számszerűleg túlsúlyban lévő *rustici-possessores* és földbirtokaik kívül maradtak bármilyen földesúri hatalom keretein.

Egy archaikus jellegű agrárszerkezet ilyen tartós fennmaradása feltételezi a földművelő népesség hathatós védelmét a szolgaságba döntés és a kisajátítás ellen – még a törzsi szervezeten az állammal való helyettesítés után is. Ennek kapcsán a földművelő közösségek kiemelkedő szerepével kell számolnunk: ilyen Lengyelországban az *opole* (= *vicinia*), Csehországban az *osada* (= *vicinia*), a Kijevi Ruszban pedig a *verv* vagy a *mir*. A monarchia e paraszti közösségek kötelező, ugyanakkor hagyományhű közreműködésével volt képes uralkodni az országon. A kollektív önvédelem vagy a jogvitáknak a szomszédsági körben való eldöntésének ősi szokása az államigazgatást segítő kötelezettségekké váltak. A fejedelem és tisztviselői kezében összpontosult a parancsolás, az ítélkezés és az elnyomás hatalma, miközben a helyi közösségekre maradt, hogy felmutassa, elfogja és átadja a bűnöst vagy gyűlést tartson, hogy az idősek vallomásával a kollektív emlékezetet a hatóságok rendelkezésére bocsássa. E kötelezettségük elhanyagolása esetén a szomszédok összecsége kollektív felelősséggel tartozott az ismeretlenek által elkövetett bűncselekményért vagy a vénnek (*seniores vicini*) téves tanúságtételért. A kollektív büntetés kockázata ellenére nyilvánvaló, hogy a *vicinia* közkötelezettségeit, bármennyire nélkülözhetetlenek voltak is az állam működése szempontjából, nyílt ellenszegülés esetén nem lehetett kikényszeríteni. Ki kell emelnünk, hogy a földművelő közösségek a rend fenntartásán és a közösségi jogszolgáltatáson mint lényegükhöz szorosan hozzátartozó kötelezettségeken kívül minden helybéli lakosnak biztosították a megművelhető föld birtoklását és az *allmenda* hasznélvezetét. Az állam nem törhetett brutális módon a nép személyes és valóságos jogai ellen, mert nem lehetett meg a helybéli közösségek együttműködése nélkül; különben saját magát megvakítva tehetetlenségre kényszerült volna.⁴²

A vezető csoportok tehát egy sokkal könnyebben járható, ám közvetett úton hajtották uralmuk alá a földművelő népet: az államon keresztül. A *militések* kisebbségben lévő rétegének megteremtésével a szabadok nagyobb része a *militián* kívül rekedt, és *more rusticano*, vagyis különböző mezőgazdasági termékek szolgáltatásával és alacsonyabb rendű szolgálatokkal kellett szolgálnia a monarchiát. Így alakult ki a *rustici* számbelileg túlsúlyban lévő osztálya, melyet nem valamiféle földesúri hatalom, hanem a monarchiát megillető törzsi jellegű kötelezettségei határoztak meg és soroltak osztályba.⁴³ E szolgáltatások egy része a fejedelmi udvart illette, beleértve az itt csoportosuló méltóságviselőket és az oldalukon álló *élite* harcosait is, a másik része ellenben az egyes területi körzetekben a közös jogszolgáltatással, adóbehajtással és a katonai parancsnoksággal megbízott *comites*nek járt. Az irányítói tevékenység gyakorlásáért járó jövedelem és a felemelkedés, ami a harcosoknak a fejedelem nevében való vezénylésével és a jogszolgáltatással járt, valószínűleg jóval többet ért, mint amennyit az előkelők saját földbirtokai jövedelmeztek volna.⁴⁴

Az előkelők javaikat egyébként nem hűbérként vagy beneficiumként kapták. Az ősöktől örökölt vagy a fejedelem által adományozott föld allodiális birtok volt, míg a *proventus officii*it, az államigazgatási tevékenység ellátásáért juttatott adójövedelmet magával a megbízatással nyerték vagy veszítették el.

Általában megállapítható, hogy a nemesi származás predesztinált a vezető szerepre. Az *ignobiles* masszív, az előkelő családok rovására történő előrelépése elégedetlenséget szíthattott. Ennek ellenére senki nem vitatta a fejedelem ama előjogát, hogy kinevezze és elmozdítsa a tisztségek viselőit, úgyhogy az igazán jelentős jövedelemhez jutás lehetősége és az egyénnek

⁴² Modzelewski 1987. 160-192.; Modzelewski: L'organisation de l'opole (vicinia) dans la Pologne des Piasts. Acta Poloniae Historica, 57. 1988. 43-76.

⁴³ Modzelewski 1987. 62-127.

⁴⁴ Buczek, K.: Uposażenie urzedników w Polsce wczesnofeudalnej. Małopolskie Studia Historyczne, 5. 1964. n. 3-4. 55-87.

a vezető réteg kebelében elfoglalt pozíciója nagymértékben függött az uralkodó kegyétől, illetve a kegy elvesztésétől. Ez magyarázza a fejedelem előkelők feletti hatalmát: a jelenséget Freisingi Ottó csodálkozva említi ki a magyar államszervezetről és politikai szokásokról írt kommentárjában.⁴⁵ Kelet-Európa barbár államainak despotikus vagy inkább arisztokratikus jelenségei látszólag ellentmondásos módon abból származtak, hogy nehézségek adódtak a szokások, a rokoni és helybeli közösségi tudat által szilárdan védett vidéki népességnek a földesúri hatalom alá kényszerítésében.

Európa éme részén még az egyház javadalmazásának is alkalmazkodnia kellett a nép, az állam és a vezető osztályok közötti kapcsolatok rendszeréhez. 1100 körül Magyarországon az egyes vármegyék székhelyén összegyűjtött teljes jövedelmet *de tributis et vectigalibus*, előre megállapított arányban osztották el: a püspök ebből a tizedik részt vette el, a maradék kilencből három illette a *comest* és hat a királyi udvart.

Az 1136-os gnieźnói bulla elárulja, hogy a püspökök Lengyelországban is minden területi körzet székhelyén egytized részt vettek el a néptől beszedett különböző termékekből, amennyiben ezek a monarchiának járó adószolgáltatások voltak. Oroszországban is hasonló szokás volt érvényben abban az időben. Ugyanúgy 1136-ban Rosztiszláv, Szmolenszk hercege hercegsége kilenc kerületében (*pogozty*) pontosan megállapította az éves adószolgáltatás (*dan*) teljes összegét, hogy kiszámítsák belőle a Szmolenszk püspökének járó részt. 1130-ban Csehországban is megemlíti – *decima marca annui tributi* elnevezéssel – az egyháznak járó fizetést.⁴⁶

Am a fenti gyakorlatra utaló első célzás a szláv Germániából származik. 971-ben I. Ottó Meissen püspökének juttatta a Luzsice szláv népességétől főként természetben beszedett adót. A püspöknek el kellett vennie belőle az öt megillető tizedrész *„antequam comes earumdem regionum partem sibi a nobis concessam auferat atque distribuatur”* pontosan úgy, ahogy Magyarországon is eljárta.⁴⁷ Az épphogy leigázott szláv környezetben a német uralom első lépései nem különböztek a gnieźnói, prágai, esztergomi, kijevi vagy szmolenszki barbár fejedelmek eljárásmodjától. De a germán birodalomban a világi tisztségviselőknél és az egyháznak adott földbirtokadományok fokozatos előretörésével, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a király hatalma alá vetett népesség egészétől beszedett adó fokozatos eltűnésével gyorsan megváltoztak a dolgok. Keletebbre ellenben a volt közösségi kötelezettségeknek

⁴⁵ Ottonis episcopi Frisingensis Gesta Friderici I imperatoris. In: M. G. H., SS., XX, 369: *At omnes sic principi suo obsequuntur, ut unusquisque ne dicam manifestis illum contradictionibus exasperare, sed et occultis susurris lacernare nefas arbitretur. Hinc est, ut, cum predictum regnum per LXX vel amplius divisum sit comitatus, de omni iustitia ad fiscum regium duae lucris partes cedant, tertia tantum comiti remaneat... Quod si aliquis ex comitum ordine regem vel in modico offenderit, vel etiam de hoc quandoque non iuste infamatus fuerit, quilibet infime conditionis lixa, a curia missus eum licet satellibus suis stipatum, solus comprehendit, in vinculis ponit, ad diversa tormentorum genera trahit. Nulla sententia a principe, sicut apud nos moris est, per pares suos exposcitur, nulla accusato excusandi licentia datur, sed sola principis voluntas apud omnes pro ratione habeatur.* Norvégiában az adójövedelmek elosztásának ugyancsak elve érvényesült, vagyis két rész járt a királynak, egy a jarloknak; A 13. századi hagyomány (Heimskringla, Harald Schönhaar, c. 6) a széphajú Haraldnak tulajdonítja a szabály elrendelését: vö. Buisson, L.: *Formen normannischer Staatsbildung*, 9-11. Jahrhundert. In: *Studien zum Mittelalterlichen Lebenswesen*. (Vorträge und Forschungen, V.) Lindau – Konstanz, 1960. 96.; Gurevič 1967. 93. és köv.

⁴⁶ L. Závodszy: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904.; *Decreta Colomani regis*, lib. I, cap. 25, 186. és cap. 78, 193.; vö. *Decreta sancti Ladislai regis*, lib. III, cap. 13, 177. és cap. 20, 178.; *Codex diplomaticus Maioris Poloniae*. Ed. T. Zakrzewski. I. n. 6, a. 1136.; *Smolenskije Gramoty XIII-XIV vekov*. Ed. T. Samnikova – V. Lopatin. Moskva, 1963. 75-80. (az oklevél keltezését A. Poppe állapította meg: *Fundacja biskupstwa smoleńskiego*. *Przegląd Historyczny*, 57. 1966. n. 4, 538-555.); *Codex diplomaticus Bohemiae*. Ed. G. Friedrich. Praha, 1904. n. 111, a. 1130.

⁴⁷ *Codex diplomaticus Silesiae*. Ed. K. Maleczynski. I. Wrocław, 1956. n. 1.; vö. M. G. H., *Dipl. Regum et imperatorum Germaniae*. I. Hannover, 1879-1884. n. 76. és 105.

a földesúri hatalomra való átszállása rengeteg akadályba ütközött, nemcsak a paraszti világban, hanem még az uralkodó osztály kebelén belül is.

Az úgynevezett *ius ducale* (vagy *ius regale*) alapján a monarchiának járó *more rusticano* szolgáltatott adókötelezettségek tekintélyes együttest alkottak, és kevés lehetőséget hagytak arra, hogy az esetleges földbirtokos további haszonra tegyen szert. Másrészt a parasztok többsége a rabszolgák kivételével a fejedelem és kerület helytartóinak közös jogszolgáltatása alá tartozott. A *rustici* jó része, öröklött tulajdonként őrizve meg az ősök földjét, nem volt alávetve másnak, csak a közösségi igazságszolgáltatásnak és a hercegi jogon járó kötelezettségeknek. Ahhoz, hogy a monarchia hatalmát a földesúréval helyettesítsék, nem lett volna elég, hogy a fejedelem valamelyik világi vagy egyházi hatalmasságnak némi „földet ajándékozzon a rajta élő emberekkel”. Át kellett ruházni a földesúrra a fejedelmet és tisztviselőit megillető előjogok legalább egy részét; vagyis immunitást adományozni.

Nyugati mintákra hivatkozva elsőként az egyház kérelmezte ezt. De Európa keleti részén az immunitás elterjedése az uralkodó osztály fontos államigazgatási tisztségek köré szerveződött világi részének nehezen leküzdhető ellenállásába ütközött. Az immunitás által megszüntetett adószolgáltatások jelentős része éppen az egyes területi egységek vezető méltóságának (Magyarországon a *comes-ispán*; Lengyelországban a *comes*, majd *castellanus ducis*; Csehországban a *praefectus urbis* stb.) szokásos *proventus officijét* jelentették. Általában ugyanaz a méltóságviselő gyakorolta a fejedelem nevében a vidék lakossága felett azt a jogszolgáltatató hatalmat, mely az immunitás következtében a földesúrra szállt át. A fejedelem az immunitást elnyerő félnek tehát olyan jövedelmeket és hatalmat adott, melyek mindaddig jó részt a *comites*hez tartoztak. Igaz, hogy a tisztségviselők nem voltak mások, mint a fejedelem megbízottjai, kénye-kedve szerint nevezte ki és mozdította el őket, úgyhogy egyeseket pályafutásuk alatt többször helyeztek egyik tisztségből a másikba; de éppen ezért az arisztokrácia a legelőkelőbb családok közös javának tekintette a magas tisztségeket és a velük járó jövedelmeket. Egy-egy, az immunitás által közvetlenül megkárosított tisztségviselő tiltakozása könnyen visszhangra talált a királyság politikai elitje körében.

Az arisztokrácia konzervatív magatartása sokáig féken tartotta az immunitás elterjedését, így tehát a mezőgazdasági szervezetnek a földesuraság modellje szerinti átalakulását is. A 12. század első évtizedeiben a lengyel fejedelmek és püspökök sajátos módon küzdöttek le vagy inkább altatták el a világi tisztségviselők ellenállását: az úgynevezett püspöki várnagyi tisztség megalkotásával. Egy viszonylag kicsi igazgatási körzetben a fejedelem a püspököknek – úgy mint *comites*ek egyikének – adományozta a megüresedett várnagyi tisztséget a rendesen e hivattal járó igazgatási feladatokkal, világi igazságszolgáltatással és adójövedelmekkel együtt, ám egyetlen különbséggel: a püspök nem volt elmozdítható, mindezt örökre szólóan nyerte el. Ily módon az egyházra ruházott adminisztratív hatalom, anélkül, hogy valamelyik világi tisztségviselő kárát gyakorolt immunitás lett volna, valójában nagy földesúri és a bannum gyakorlását is jelentő hatalommá alakult át.⁴⁸ A fejedelmi jog rendszerén ilyen módon ütött rések megkönnyítették az egyház későbbi, az immunitás elnyeréséért folytatott harcát és az agrárszervezet fokozatos, lassú, a nyugatról hozott földesúri modellek irányába történő fejlődését. Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon a döntő lökést a 13-14. századi nagy erdőirtásokon alkalmazott német parasztok bevándorlásakor az a földműveseknek adott, együttesen *ius teutonicum*nak hívott mentességi jogok mintáinak átvétele adta.

A 13. század vége felé Közép-Kelet-Európa már sokkal inkább hasonlít a Nyugathoz, mint a 10. században, amikor a cseh, lengyel, magyar, orosz, svéd vagy norvég állam kialakulófázisban volt és felvette a kereszténységet. Akkortól számítva körülbelül három évszázadra volt szükség, hogy kialakuljon a mezőgazdasági szervezet új rendszere. Ezalatt az átalakulási folyamat alatt a feudális Nyugattól kapott intézményi modellek között megtalálható az im-

⁴⁸ Modzelewski, K.: Między prawem książęcym a władztwem gruntowym. Przegląd Historyczny, 71. 1980. n. 2, 209-231. és n. 3, 449-477.

munitás, a mentességek, esetleg a helyi vagy földesúri hatalom néhány eleme, de hiányzik a feudum és a beneficium. Az elnevezések nagyon hasonlóknak, de ne hagyjuk magunkat félrevezetni: a 13. századi Lengyelország hercegi okirataiban a *barones nostri* az államigazgatás legmagasabb rangú tisztviselőit, a *beneficium* államigazgatási tisztséget jelent, ugyanakkor a *proventus officii*, jobban mondva a parasztok közszolgáltatásai és más adójövedelmek a vezetői hivatal ellátásához szükségesek. Sem magát a tisztséget, sem az azzal járó jövedelmet nem lehetett egész életre szólóan, még kevésbé örökös haszonélvezetre elnyerni; mindig olyan kinevezésről van szó, amit a fejedelm bármelyik pillanatban visszavonhat. Európa eme részén majdhogynem ismeretlen volt a földek beneficiumként vagy hűbérként való átengedése.

Lengyelországban vagy Oroszországban nem tudott gyökeret verni a hűbériség, és Magyarországon, Csehországban vagy Skandináviában sem talált kedvező talajra, mivel ezekben az országokban a földesúri hatalom sokáig a mezőgazdasági szervezet peremére szorítkozott. Ezért, még ha nem is kell túlzott fontosságot tulajdonítanunk a vazallusi-javadalmazási kötelékeknek, a hűbériség jelenléte vagy hiánya – véleményem szerint – a középkori Európa megosztottságának igen jelentős tünete.

V.

A hűbériség hiányát és a fejedelmi hatalom túlsúlyát a 19. és 20. század közötti lengyel történetírásban a nemzeti vagy általában a szláv történelem kulcssajátosságaként magyarázták. Ezt a felfogást vallotta Stanisław Kutrzeba és Oswald Balzer, az első tudósok, akik a fejedelmi jog gondolatát felvetették.⁴⁹ A harmincas évek Szovjetuniójában és a második világháború után annak szatellitállamaiban érvényben lévő marxista vulgáta az azonos társadalmi-gazdasági formációk vízióját vallotta, s a középkori Európa keleti részére a feudalizmus szokásos címkéjét ragasztotta. Karol Buczek,⁵⁰ akinek később magam is követőjévé váltam, hallgatólagosan vitatta ezt az uniformizáló elképzelést, újra Kutrzeba és Balzer elméletét vette elő. Újabb vitáktól és kutatásoktól sarkallva ebből született a hercegi jog által meghatározott társadalom elképzelése. Barbara Krzemińska, Dušan Třeštík és Stanisław Russocki erre vonatkozó észrevételei ellenére – akik a Csehország, Lengyelország és Magyarország közötti strukturális hasonlóságot emelték ki⁵¹ – nem kevés tudós, köztük maga Buczek is, inkább egyfajta alapvető lengyel sajátosságként értelmezték a hercegi jog rendszerét.

Sławomir Gawlas, szembe helyezkedve a kérdésfelvetés nemzeti érzelmi lezárásával és elutasítva a lengyel középkor feltételezett kivételes voltát, újabban vitatta a hercegi jog elképzelését, mely időközben széles körben elfogadottá vált a tudósok között.⁵²

Véleményem szerint a hercegi jog rendszere csak a 12. és a 13. század fordulóján alakult ki Lengyelországban, a német területi uralmak által kialakított regálé jellegű szokások utánzásaként. Lengyelország és általában Közép-Kelet-Európa, még ha a peremterületekre jellemző késséssel is, ugyanazt a pályát futotta be, mint a modellül szolgáló Nyugat.

Mindazonáltal Gawlas könyvét, mely a lengyel források részletes vizsgálata helyett inkább a legújabb német történetírás kiváló ismeretén alapul, nem kell lebecsülnünk. A nemzeti történelem különleges volta számomra is terméketlen elképzelésnek tűnik; ám úgy gondolom, nem vagyunk arra kényszerítve, hogy szembeállítsuk vele egy olyan Európa valami-

⁴⁹ Kutrzeba, S.: Historia ustroju Polski w zarysie. Lwów, 1905. 7., 10. és 23.; Balzer, O.: Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski. Kwartalnik Historyczny, 20. 1906. 4.

⁵⁰ Buczek 1960.; Buczek: O tak zwanych prawach książęcych i królewskich. Kwartalnik Historyczny, 73. 1966. n. 1.

⁵¹ Krzemińska – Třeštík; Russocki: Spory o istotę i genezę feudalizmu europejskiego. Kwartalnik Historyczny, 78. 1971. n. 2, 410-412.

⁵² Gawlas, S.: O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski, Warszawa, 1996.

féle új, egységes képét állítsuk szembe, mely a peremterületek némi késésével ugyan, de mindig ugyanazt az utat járja be. Talán – még annak árán is, hogy eltekintünk néhány sajátosságtól – tipológiai szempontból újraértékelhetnénk a középkori Európa részekre tagolását. Hasznosnak látszik, ha a római, a feudális és a barbár Európáról szóló ismeretanyagot adaptálva próbáljuk rendszerezni ezt az egyébként igen ingatag felosztást.

A római Európa, mely földrajzilag többé-kevésbé azonos a Nyugat-Római Birodalom európai részével, kissé terjedelmesebb Schlesinger római Germániájánál, mivel magában foglalja úgy az Itáliában lévő bizánci, mint a letűnt kelta világ írskót maradványait, s beletartozik még a birodalom déli és nyugati végein megjelent arab kultúra is. A barbár betörések és behatolások következtében új rendbe szerveződött római Európa azonban egy igen fontos közös nevező alapján határozható meg: ez Róma közvetlen öröksége mint az agrárszervezet és a népesség nagyobb része polgári életének meghatározó tényezője.

E közös nevezőre hivatkozva a római Európát, még ha politikai síkon a vizigótok, burgundok, frankok vagy longobárdok uralják is, a barbár Európa nyilvánvaló antitézisének tekinthetjük. De a Karolingok és német utódai a római örökség limesét kelet felé tolva, és beolvasztva a Rajna és az Elba között élő germán, valamint az Elba és az Odera között lakó szláv népeket, sokkal nagyobb egységet hoztak létre. A feudális Európa magát helyezte a római helyébe, annak örökösévé és folytatójává válva, még mindig ellentétben a barbárnak megmaradt Európával. Igaz, e két Európa közti ellentét az új barbár államok keresztény hitre térésével és a Svédország, Lengyelország, Csehország vagy Magyarország későbbi nyugatosodásával csökkent. Ennek ellenére a középkori Európa tagolódása mindig megfelelt az államszervezetek alapvető különbségeinek, melyek közül a hűbériség hiánya Keleten nem más, mint egy szembevetendő jel.

Schlesinger népközpontú terminológiája nem alkalmas e tagolódás kifejezésére. Skandinávia, mely etnikai szempontból a germán Germániához tartozik, a szláv államok vagy Magyarország mellett a barbár Európához sorolható, miközben a szláv Germánia Szászország, Frízföld vagy Bajorország mellett a feudális Európához számítandó.

A tipológia nem más, mint séma. Nem teljesen világos például – hogy csak egy különösen fontos példát idézzünk –, hogy az angolszász királyságokat a római vagy a barbár Európához soroljuk-e. Milyen mély nyomot hagyott Róma a kelta Britannián, melyet a rómaiak jóval az angolszász behatolás előtt elhagytak? Látszólag ellentmondásosnak tűnik Hódító Vilmos és Nagy Károly összehasonlítása, de fel kell tennünk a kérdést, vajon milyen mértékben járult hozzá a normann hódítás Angliának a feudális Európába való beilleszkedéséhez.

Van, aki a logikus rendet, még ha az nagyon tökéletlen is, többre tartja a rendtelenség-nél. Van olyan is, aki elveti ama kísérleteket, melyek intellektuális rendet próbálnak rácsítozni a nagyrészt irracionális és rendezetlen történeti valóságra. Emec ellentmondó kiindulások felől nézve minden tipológia vitatható. Ám egy tipológia igazolása heurisztikus értékében áll, jobban mondva abban az esztleges képességében, hogy ösztönözze a kutatásokat. Ebben a reményben bátorkodtam bemutatni egy, még bizonyosan kiérleltlen, de talán vitára ingerlő sémát. S azt hiszem, az etnocentrikus tipológiákat félretéve, hozzá kellene fogni a barbár Európa mind germán, mind szláv törzsi szervezeteinek tanulmányozásához. A germánokról szóló német kutatások bámulatos eredményei véleményem szerint ugyanis megkínájk ismereteink kiteljesítését e téren.

Fordította: Muhari Éva

KAROL MODZELEWSKI

Roman Europe, feudal Europe, barbarian Europe

The author believes that researches on Germanic and Slavic societies should be harmonized, and the results of German researches applied to Slavs as well. An excellent starting point for that is provided by the studies of Reinhard Wenskus, although he does not differentiate among the territories of *Barbaricum*, which lay outside of the Roman world. The various zones within *Barbaricum* can be distinguished on the basis of how the influence of the old Roman institutions made themselves felt in them.

The kingdom of the Franks wished to introduce Roman institutions in the Germanic parts, i.e. in Austrasia and then in Saxony, as well, but with little success because collective jurisdiction, which was of tribal origins and based on relations among neighbours, survived. The expansion, starting from Frankish Gaul, and within it from Austrasia (from what Walter Schlesinger called "Roman Germania") managed, however, to assimilate "Germanic Germania", and then, three hundred years later, with the mediation of the latter, "Slavic Germania". The sources indicate that originally the Germans and the Slavs (the Saxons, on the one hand, and the Obodrit and Liutich, on the other) had similar political and social structures. The advance of expansion in both cases went conspicuously hand in hand with the loss of rights and the degeneration of the free, with the expansion of landownership, and with the appearance of new structures based on immunity, territorial authority. The greater part of the Slavic world, however, as well as the territories under the similar Hungarian rule, and Scandinavia was beyond the scope of the Frankish and/or German expansion. The influence of Roman structures is very slight in those areas. Initially, the new states resisted the power aspirations of the aristocracy, and controlled the population of the country relying on the traditional tribal, neighbourhood, and peasant communities (*opol, osada, mir*). These *rustici* provided service for the court of the ruling prince and its local representatives (*comites*), and were subject to communal jurisdiction. One part of the aristocracy regarded the offices distributed by the ruler as the common property of the most distinguished families, but despite their resistance, the other part, which started to draw the peasant population under its control through the mediation of the state, through gaining immunities, was increasingly gaining ground. The church was playing a pioneering role: since bishops could not be removed by secular powers, the authority of *castellanus* granted to them was alienated from the monarchy. The gaps made in the system of "principal right" (*ius ducale*) helped the spreading of western models of immunity and landownership (although not that of feudalism and *beneficium*), which would become decisive in Central Eastern Europe by the thirteenth and fourteenth centuries.